

O'SMIRLARDA KONSTRUKTIV IJTIMOYIY FAOLLIKNI SHAKLLANTIRISHDA OILA VA TENGDOSHLAR TA'SIRINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Axmadvov Nazirjon Rahmat o'g'li

Buxoro davlat universiteti, Psixologiya kafedrasi dotsenti,

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20726887>

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda o'smirlarda konstruktiv ijtimoiy faollikni shakllantirish jarayonida oila va tengdoshlar guruhining psixologik ta'siri tahlil qilinadi. Oila bolaning ilk ijtimoiylashuv muhiti sifatida qadriyatlar, axloqiy me'yorlar va ijtimoiy xulq-atvor modelini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Tengdoshlar esa o'smirlik davrida shaxsning o'zini anglash, ijtimoiy moslashuv va kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotda oilaviy tarbiya uslublari, emotsional qo'llab-quvvatlash darajasi hamda tengdoshlar guruhidagi ijtimoiy bosim va ijobiy o'zaro ta'sir mexanizmlari o'rganiladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ijobiy oilaviy muhit va sog'lom tengdoshlar munosabati o'smirlarda mas'uliyat, hamkorlik va ijtimoiy faollikning konstruktiv shakllanishiga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: o'smirlar, konstruktiv faollik, oila, tengdoshlar, ijtimoiylashuv, psixologik ta'sir, kommunikatsiya.

Аннотация. В данном исследовании анализируются психологические особенности влияния семьи и сверстников на формирование конструктивной социальной активности подростков. Семья рассматривается как первичная среда социализации, формирующая систему ценностей, нормы поведения и эмоциональную стабильность личности. Группа сверстников оказывает значительное влияние на развитие самосознания, коммуникативных навыков и социальной адаптации подростков. В работе изучаются стили семейного воспитания, уровень эмоциональной поддержки, а также механизмы социального давления и позитивного взаимодействия в подростковых группах. Результаты исследования показывают, что гармоничные семейные отношения и позитивное влияние сверстников способствуют развитию ответственности, сотрудничества и конструктивной социальной активности подростков.

Ключевые слова: подростки, конструктивная активность, семья, сверстники, социализация, психологическое влияние, общение.

Abstract. This study examines the psychological characteristics of family and peer influence on the development of constructive social activity in adolescents. The family is considered the primary socialization environment that shapes values, behavioral norms, and emotional stability. Peer groups play a crucial role in developing self-awareness, communication skills, and social adaptation during adolescence. The research analyzes parenting styles, levels of emotional support, as well as mechanisms of social pressure and positive peer interaction. The findings indicate that a supportive family environment and positive peer relationships significantly contribute to the development of responsibility, cooperation, and constructive social engagement among adolescents.

Key words: adolescents, constructive activity, family, peers, socialization, psychological influence, communication.

Dolzarbligi. O'smirlik davri shaxs rivojlanishining eng murakkab va ijtimoiy jihatdan sezgir bosqichi hisoblanadi. Shu davrda konstruktiv ijtimoiy faollikning shakllanishi jamiyat barqarorligi

va kelajak avlodning ijtimoiy moslashuvchanligini belgilab beruvchi muhim omil sanaladi. Respublika miqyosida olib qaralganda, O'zbekistonda yoshlar siyosati doirasida oilani mustahkamlash, ta'lim muassasalari bilan hamkorlikni kuchaytirish hamda yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, oilaviy muhitning barqarorligi va ota-ona nazoratining adekvat darajasi o'smirlarning ijtimoiy xulq-atvorini ijobiy yo'naltirishda muhim rol o'ynaydi.

Xalqaro tadqiqotlarda, jumladan UNICEF va WHO yo'nalishidagi tahlillarda o'smirlar rivojida oila va tengdoshlar ta'siri eng kuchli ijtimoiy-psixologik omillar sifatida qayd etiladi. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda o'tkazilgan tadqiqotlar tengdoshlar guruhining ijobiy yoki salbiy ta'siri o'smirning qaror qabul qilish, xulq-atvor modeli va ijtimoiy faolligiga bevosita ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Ayniqsa, ijobiy tengdoshlar muhiti prosotsial xulqni kuchaytirsa, nazoratsiz guruhlar esa deviant xulq xavfini oshirishi mumkin.

Shu sababli, oila va tengdoshlar ta'sirining psixologik mexanizmlarini o'rganish bugungi kunda ham milliy, ham xalqaro miqyosda dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Kirish. Hozirgi globallashuv sharoitida jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi ko'p jihatdan yosh avlodning faolligi, ijtimoiy mas'uliyati va konstruktiv xulq-atvoriga bog'liq. O'smirlik davri shaxs rivojlanishining eng muhim bosqichlaridan biri bo'lib, bu davrda ijtimoiy faollik, qadriyatlar tizimi va kommunikativ ko'nikmalar jadal shakllanadi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda 10–19 yosh oralig'ida 1,3 milliarddan ortiq o'smirlar mavjud bo'lib, bu global aholi tarkibining taxminan 16 foizini tashkil etadi. Bu esa o'smirlar muammolari va ularning ijtimoiy rivojlanishi masalasining xalqaro miqyosda dolzarbligini ko'rsatadi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, o'smirning ijtimoiy xulq-atvori va faolligi bir necha asosiy ijtimoiy institutlar — oila, maktab va tengdoshlar guruhi ta'sirida shakllanadi. Oila bola uchun birlamchi ijtimoiylashuv muhiti bo'lib, unda emotsional qo'llab-quvvatlash, tarbiya uslublari va qadriyatlar tizimi shaxsning keyingi ijtimoiy xulqini belgilab beradi. So'nggi tadqiqotlarga ko'ra, o'smirlarning 68 foizi oilaviy qo'llab-quvvatlashni yuqori darajada his qiladi va bu ularning psixologik barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tengdoshlar esa o'smirlik davrida yanada kuchli ijtimoiy ta'sir manbai sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, guruh ichidagi fikrlar, me'yorlar va ijtimoiy bosim o'smirning qaror qabul qilish jarayoniga, o'zini anglashiga hamda ijtimoiy faolligiga sezilarli ta'sir qiladi. Tadqiqotlar tengdoshlar bosimi ijobiy bo'lganda prosotsial xulqni (hamkorlik, yordam, ijtimoiy faollik) kuchaytirishini, salbiy muhit esa deviant xulq xavfini oshirishini ko'rsatadi.

O'zbekistonda ham yoshlar siyosati doirasida oila institutini mustahkamlash, yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish va ularni jamiyat hayotiga faol jalb etish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. UNICEF tomonidan tayyorlangan tahlillarda ham o'smirlarning ijtimoiy farovonligi, psixologik salomatligi va ijtimoiy ishtiroki davlat rivojlanishining muhim ko'rsatkichi sifatida qayd etiladi.

Shu bois, oila va tengdoshlar ta'sirining psixologik mexanizmlarini ilmiy jihatdan o'rganish o'smirlarda konstruktiv ijtimoiy faollikni shakllantirish, ularning jamiyatga ijobiy moslashuvini ta'minlash hamda salbiy xulq shakllanishining oldini olishda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. O'smirlarda konstruktiv ijtimoiy faollikni shakllantirishda oila va tengdoshlar ta'siri muammosi psixologiya va sotsiologiya fanlarida uzoq yillardan buyon o'rganilib kelinayotgan dolzarb yo'nalishlardan biridir. Ushbu masalaning nazariy asoslari dastlab

klassik psixologiya vakillari tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, keyinchalik zamonaviy empirik tadqiqotlar bilan boyitilgan.

Z. Freyd va E. Eriksonning psixoanalitik hamda psixosotsial rivojlanish nazariyalarida shaxs shakllanishi jarayonida ilk ijtimoiy muhit, ayniqsa oila hal qiluvchi rol o'ynashi ta'kidlanadi. Erikson o'smirlik davrini "identiklik va rol chalkashligi" bosqichi sifatida izohlab, bu davrda shaxsning ijtimoiy yo'nalishi ko'p jihatdan atrof-muhit, ota-ona munosabati va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga bog'liqligini asoslab bergan.

Rus psixologiya maktabida L.S. Vygotskiy, A.N. Leontyev va D.B. Elkoninlarning ishlari alohida ahamiyatga ega. Vygotskiy ijtimoiy muhitni psixik rivojlanishning asosiy manbai sifatida ko'rib, "yaqin rivojlanish zonasi" konsepsiyasi orqali kattalar va tengdoshlar bilan o'zaro hamkorlikning o'smir shaxsiga ta'sirini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Leontyev faoliyat nazariyasida esa shaxsning xulq-atvori faoliyat tizimi orqali shakllanishi, ayniqsa o'quv va ijtimoiy faoliyatning o'smirlar rivojidagi o'rni muhim ekanligi ko'rsatilgan. Elkonin esa o'smirlik davrini yetakchi faoliyat sifatida tengdoshlar bilan muloqot jarayoni belgilashini ta'kidlaydi.

Rus olimlaridan I.S. Kon o'smirlik davrini ijtimoiy identiklikning shakllanish bosqichi sifatida ko'rib, tengdoshlar guruhining referent ta'siri o'smirning qadriyatlar tizimi va xulq-atvoriga bevosita ta'sir qilishini asoslab bergan. Shuningdek, A.V. Mudrik ijtimoiy pedagogika doirasida oila va mikromuhitning o'smirlar ijtimoiylashuvidagi o'rnini tahlil qilib, ijobiy ijtimoiy muhit konstruktiv faollikni kuchaytirishini qayd etgan.

G'arb psixologiyasida J. Bowlby va M. Ainsworth tomonidan ishlab chiqilgan "attachment theory" (bog'lanish nazariyasi) oila va bola o'rtasidagi emotsional bog'liqlikning shaxs rivojiga ta'sirini chuqur tahlil qiladi. Unga ko'ra, ishonchli emotsional bog'lanish o'smirlarda ijtimoiy faollik, mustaqillik va stressga bardoshlilikni oshiradi. Albert Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi esa xulq-atvorning kuzatish va taqlid asosida shakllanishini ko'rsatib, tengdoshlar guruhining model sifatidagi ta'sirini ilmiy asoslab beradi.

Zamonaviy tadqiqotlarda R. Steinberg o'smirlar rivojida "avtonomiya va ijtimoiy bog'liqlik muvozanati" muhimligini ta'kidlab, ota-ona nazorati va qo'llab-quvvatlashning optimal darajasi ijobiy ijtimoiy faollikni shakllantirishini isbotlagan. UNICEF va WHO tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa o'smirlarning ijtimoiy muhit bilan aloqasi ularning ruhiy salomatligi, ta'limdagi muvaffaqiyati va jamiyatga moslashuv darajasi bilan bevosita bog'liqligi qayd etilgan.

Shu bilan birga, Yevropa va Osiyo mamlakatlarida o'tkazilgan empirik tadqiqotlar tengdoshlar guruhi ta'siri ba'zan oilaviy ta'sirdan ham kuchliroq bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi, ayniqsa o'smir mustaqillikka intilayotgan davrda bu jarayon yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Biroq ijobiy oilaviy muhit tengdoshlar bosimining salbiy ta'sirini kamaytiruvchi himoya omili sifatida ishlashi ham ilmiy jihatdan tasdiqlangan.

Umuman olganda, tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlarda konstruktiv ijtimoiy faollikni shakllantirish murakkab, ko'p omilli jarayon bo'lib, unda oila birlamchi emotsional va qadriyatlar manbai sifatida, tengdoshlar esa ijtimoiy tajriba va amaliy xulq shakllanishi maydoni sifatida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda o'smirlarda konstruktiv ijtimoiy faollikni shakllantirish jarayonida oila va tengdoshlar ta'sirining psixologik xususiyatlarini aniqlash maqsadida empirik, miqdoriy va qiyosiy yondashuvlar qo'llanildi. Tadqiqot O'zbekiston ta'lim muassasalari sharoitida o'tkazilgan bo'lib, respondentlar sifatida 14–17 yoshdagi o'smirlar tanlab olindi. Tanlanma hajmi

120 nafar ishtirokchini tashkil etdi. Tadqiqotda anonimlik va ixtiyoriy ishtirok tamoyillariga qat'iy amal qilindi.

Metodik vositalar sifatida O'zbekistonda keng qo'llaniladigan va ilmiy jihatdan validatsiyadan o'tgan psixodiagnostik instrumentlar ishlatildi:

— “Oila muhitini baholash shkalasi” (E. G. Eidemiller va V. V. Yustitskiy modifikatsiyasi asosida)

— “Tengdoshlar ta'siri va ijtimoiy moslashuv so'rovnomasi” (R. S. Nemov va zamonaviy moslashtirilgan variant)

— “Ijtimoiy faollik darajasi testi” (L. I. Bojovich va A. A. Rean yondashuvlari asosida ishlab chiqilgan)

Olingan ma'lumotlar SPSS 26.0 dasturida qayta ishlanib, deskriptiv statistika (o'rtacha qiymat, standart og'ish) hamda korrelyatsion tahlil (Pearson korrelyatsiya koeffitsienti) yordamida tahlil qilindi. Natijalar oila muhiti va tengdoshlar ta'siri o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash hamda ularning ijtimoiy faollikka ta'sir darajasini baholash imkonini berdi.

Quyida tadqiqot natijalarini ifodalovchi SPSS asosida shakllantirilgan jadval keltiriladi.

1-jadval.

Oila muhiti va ijtimoiy faollik o'rtasidagi korrelyatsiya tahlili (SPSS natijalari)

Ko'rsatkichlar	Oila muhiti (X)	Ijtimoiy faollik (Y)
Oila muhiti (X)	1.00	0.62**
Ijtimoiy faollik (Y)	0.62**	1.00

Izoh: $p < 0.01$

Natijalar shuni ko'rsatadiki, oila muhitining ijobiyligi va o'smirlarning ijtimoiy faolligi o'rtasida o'rtacha darajadagi ijobiy korrelyatsiya mavjud ($r = 0.62$). Bu esa oiladagi qo'llab-quvvatlash, emotsional ilqlik va tarbiyaviy muhit konstruktiv ijtimoiy faollikni shakllantirishda muhim rol o'ynashini tasdiqlaydi.

2-jadval.

Tengdoshlar ta'siri va ijtimoiy faollik darajalari bo'yicha deskriptiv statistika

Ko'rsatkichlar	O'rtacha qiymat (M)	Standart og'ish (SD)
Tengdoshlar ta'siri	3.78	0.84
Ijtimoiy faollik	3.91	0.79

Natijalarga ko'ra, tengdoshlar ta'siri va ijtimoiy faollik darajalari o'rtacha yuqori ko'rsatkichda ekanligi aniqlandi. Bu holat o'smirlik davrida tengdoshlar guruhining referent ahamiyati ortishini va ularning xulq-atvor modeliga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi.

Umuman olganda, metodologik tahlil shuni tasdiqlaydiki, oila ijobiy psixologik asos yaratuvchi birlamchi muhit bo'lsa, tengdoshlar esa ijtimoiy faollikning amaliy shakllanishida kuchli ijtimoiylashtiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois, ushbu ikki tizimning uyg'unligi o'smirlarda konstruktiv ijtimoiy faollikni rivojlantirishning eng muhim sharti hisoblanadi.

Muhokama. O'smirlarda konstruktiv ijtimoiy faollikni shakllantirish jarayoni murakkab psixologik va ijtimoiy mexanizmlarga asoslanadi. Tadqiqot natijalari hamda mavjud ilmiy

adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu jarayonda oila va tengdoshlar guruhi eng muhim ikki asosiy ijtimoiy institut sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu ikki muhit o'smir shaxsining qadriyatlar tizimi, xulq-atvori, kommunikativ ko'nikmalari va ijtimoiy faolligini shakllantirishda o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi funktsiyani bajaradi.

Avvalo, oila o'smir uchun birlamchi ijtimoiylashuv muhiti sifatida psixologik asos yaratadi. Tadqiqot natijalarida aniqlangan oila muhiti va ijtimoiy faollik o'rtasidagi ijobiy korrelyatsiya ($r = 0.62$) shuni tasdiqlaydiki, oiladagi emotsional qo'llab-quvvatlash, ota-ona nazorati va tarbiya uslublari o'smirning ijtimoiy xulqini bevosita belgilaydi. Ijobiy oilaviy muhit o'smirda ishonch, mas'uliyat va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi, bu esa keyinchalik jamiyatda faol va konstruktiv ishtirok etish uchun psixologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Biroq o'smirlik davrining o'ziga xos xususiyati shundaki, bu bosqichda tengdoshlar guruhi ta'siri keskin kuchayadi. Tadqiqot natijalarida tengdoshlar ta'siri va ijtimoiy faollikning yuqori o'rtacha ko'rsatkichlari ($M = 3.78$ va $M = 3.91$) o'smirlar hayotida ushbu guruhning referent ahamiyatini ko'rsatadi. Tengdoshlar o'smir uchun nafaqat muloqot maydoni, balki xulq-atvor modeli va ijtimoiy me'yorlarni o'zlashtirish manbai sifatida ham xizmat qiladi. Shu bois, tengdoshlar guruhidagi ijobiy munosabatlar hamkorlik, o'zaro yordam va ijtimoiy faollikni kuchaytirsa, salbiy ijtimoiy muhit deviant xulq shakllanishiga sabab bo'lishi mumkin.

Shu bilan birga, zamonaviy psixologik yondashuvlar oila va tengdoshlar ta'sirini bir-biridan ajratilgan emas, balki o'zaro bog'liq tizim sifatida ko'rib chiqadi. Chunki oilada shakllangan qadriyatlar va emotsional barqarorlik tengdoshlar muhitidagi ijtimoiy bosimga nisbatan himoya omili vazifasini bajaradi. Aksincha, zaif oilaviy nazorat va emotsional yetishmovchilik tengdoshlar guruhining salbiy ta'sirini kuchaytirishi mumkin.

O'zbekiston sharoitida ham yoshlar tarbiyasi va ijtimoiy faolligini oshirishga qaratilgan davlat siyosati aynan ushbu ikki tizimning uyg'unligini ta'minlashga yo'naltirilgan. Ta'lim muassasalari, mahalla instituti va oilaning hamkorligi o'smirlarning ijtimoiy moslashuvini kuchaytirish va ularni jamiyat hayotiga faol jalb etishda muhim rol o'ynaydi.

Umuman olganda, o'tkazilgan tahlillar va empirik natijalar shuni ko'rsatadiki, o'smirlarda konstruktiv ijtimoiy faollikning shakllanishi ko'p omilli jarayon bo'lib, unda oila psixologik asosni yaratsa, tengdoshlar amaliy ijtimoiy tajriba maydonini ta'minlaydi. Ushbu ikki omilning uyg'unligi esa shaxsning jamiyatda faol, mas'uliyatli va ijobiy xulq-atvor egasi sifatida shakllanishini ta'minlaydi.

Xulosa. O'smirlarda konstruktiv ijtimoiy faollikni shakllantirish jarayoni shaxs rivojlanishining eng muhim va hal qiluvchi bosqichlaridan biri bo'lib, u bevosita ijtimoiy muhitning psixologik ta'siri bilan belgilanadi. Olib borilgan nazariy va empirik tahlillar natijalariga ko'ra, oila va tengdoshlar guruhi o'smir shaxsining ijtimoiy xulq-atvori, qadriyatlar tizimi hamda jamiyatga moslashuv darajasini shakllantiruvchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot jarayonida aniqlanganki, ijobiy va barqaror oilaviy muhit o'smirda emotsional barqarorlik, o'z-o'ziga ishonch hamda mas'uliyat hissini rivojlantiradi. Bu esa uning ijtimoiy faollik jarayonida konstruktiv yo'nalishni tanlashiga xizmat qiladi. Statistik natijalar ham oila muhiti va ijtimoiy faollik o'rtasida sezilarli ijobiy bog'liqlik mavjudligini tasdiqlaydi. Demak, oila o'smir uchun nafaqat tarbiya muhiti, balki psixologik tayanch va qadriyatlar manbai hisoblanadi.

Shu bilan birga, o'smirlik davrida tengdoshlar guruhi ta'siri ham sezilarli darajada ortadi. Tengdoshlar bilan o'zaro munosabatlar o'smirning kommunikativ ko'nikmalari, ijtimoiy tajribasi va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Ijobiy tengdoshlar muhiti konstruktiv

ijtimoiy faollikni kuchaytirs, salbiy muhit deviant xulq shakllanishiga olib kelishi mumkinligi ilmiy jihatdan asoslangan.

Umuman olganda, o'smirlarda konstruktiv ijtimoiy faollikni shakllantirishda oila va tengdoshlar ta'siri o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi tizim sifatida qaralishi lozim. Oila barqaror psixologik asos yaratadi, tengdoshlar esa ijtimoiy tajribani boyitadi. Shu sababli, ushbu ikki omil o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlash o'smirlarning jamiyatda faol, mas'uliyatli va ijobiy shaxs sifatida shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega hisoblanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Выготский Л. С. Психология развития человека. – М.: Эксмо, 2005. – 1136 с.
2. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Смысл, 2004. – 352 с.
3. Эльконин Д. Б. Психология развития ребенка. – М.: Академия, 2007. – 384 с.
4. Кон И. С. Психология юношеского возраста. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
5. Мудрик А. В. Социальная педагогика. – М.: Академия, 2013. – 240 с.
6. Боулби Дж. Привязанность. – М.: Гардарики, 2003. – 480 с.
7. Ainsworth M. D. S. Patterns of Attachment. – Hillsdale: Erlbaum, 1978. – 460 p.
8. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1977. – 247 p.
9. Steinberg L. Adolescence. – New York: McGraw-Hill, 2014. – 480 p.